

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

МЕЂУОДЕЉЕЊСКИ ОДБОР ЗА ПРОУЧАВАЊЕ КОСОВА
И МЕТОХИЈЕ

КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИ ЗБОРНИК

4

УРЕДНИЦИ

АЛЕКСАНДАР МЛАДЕНОВИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2011

СРПСКО ШКОЛСТВО НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ПРЕМА ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ КОНЗУЛАТА У ПРИШТИНИ¹

МИЛУН СТИЈОВИЋ

Српски конзулат у Приштини отворен је, као што је познато, 1889. године у оквиру шире дипломатске акције помоћи српском народу под Турцима, која је била један од најзначајнијих задатака српске спољне политике. Дипломатску борбу за његово отварање покренуо је тадашњи српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић. Он је 1886. закључио привремену конзуларну конвенцију са Турском и већ 1887. године се отварају српски конзулати у Скопљу и Солуну, а 1889. године у Приштини и Битољу.

Разлога за отварање конзулата било је много, а један од најзначајнијих да се путем просвете и културе јача дух српског народа.

Током српско-турског рата 1877–1878. Срби су ослободили део Косова, али су морали, по одредбама Берлинског конгреса, убрзо да се повуку. Након тога турски и албански зулум према Србима још више се појачао. За време велике Источне кризе јавио се албански национални покрет. Деловање Арбанашке лиге у Призрену, формиране 1878. године под утицајем Великих сила, која је сматрала да је главни узрок албанских невоља српска национална политика, било је изразито антисрпско. У то време дошло је до још жешћег терора и прогона српског становништва. Турци су званично прогласили Србе за царске издајнике и за њих су почела бесудна времена. Преки војни суд, установљен на дан прогласа Србије за краљевину 6. марта 1882.² године, погубио је за пет година преко 7000 Срба и протерао све највиђеније Србе.³

Тежак положај српског народа у Турској – правни, економски, друштвени, постао је после ратова 1876–1878. неподношљив. Стога су отварање конзулата у Приштини Срби дочекали с одушевљењем. Да ће он имати

1 Предавање одржано на Трибини Историјског института у Београду 14. децембра 2006. године, настало као резултат рада на пројекту Министарства науке и заштите животне средине *Између европских узора и савремених: српска национална историја 1804–1918* (147036А).

2 Датуми у тексту наведени су по новом

календару, док су по старом календару једино датуми у напоменама који на документима означавају време њиховог настанка.

3 Душан Т. Батаковић, *Улазак у сферу европског интересовања*. – Косово и Метохија у српској историји, Београд, 1989, 226–227.

крупну улогу у заштити српског народа, веровали су и Албанци, па су на њега гледали с неодобравањем. Сматрали су да је то директна провокација и надгледање албанског деловања, а приштински мутесариф и да су врата конзулата она врата кроз која ће Србија ући на Косово.

Српска влада је за конзуле у Приштини постављала веома образоване и угледне људе, као што су Бранислав Нушић, Светислав Симић, Мирослав Спалајковић, Милан Ракић и др. Они су спроводили националну, просветну и културну акцију и ангажовали се на очувању националне свести у српском народу. Захваљујући њиховим извештајима, у до тада недовољно обавештеној српској јавности, почела је да се ствара права слика о стању на Косову и Метохији. Из тих извештаја су се видела бројна убиства, силовања, отмице и прогони српског живља, као и стање у Косовском вилајету, српско и албанско друштво, однос власти према албанском и према српском становништву, неравноправност ова два народа. На основу ових извештаја српска влада је могла да интервенише и код Великих сила и у Цариграду, како би заштитила српски народ.

Ово је било веома тешко време и за српско школство на Косову и Метохији. До 1876. године Срби су имали релативне слободе при отварању својих школа, захваљујући притисцима Великих сила после 1856. и турским реформама. После ратова 1876–78. прилике су се знатно измениле. Турске власти су у Старој Србији и Македонији, подстрекиване бугарском пропагандом, чиниле све да школе, тобоже по закону, ометају. Многе школе су престале да раде.⁴ У онима које су опстале било је допуштено да се српска деца уче писмености, али без употребе српског имена. Власт, као ни турско и албанско становништво нису остављали на миру српске учитеље и ђаке.

Српске школе су биле не само просветне и образовне установе, већ и „стожер око кога се народ окупљао, договарао, помагао“.⁵ Стога је конзулат велику пажњу посвећивао проблемима везаним за њих.

Један од првих извештаја Луке Маринковића, првог српског конзула у Приштини, односио се на затварање школа у Косовском вилајету. Разлог затварања школа био је, по Маринковићевом писању, бугарска пропаганда, која је преко вилајетског меарифа тражила оверу сведочанстава српских учитеља у меарифату, иако је то било противно законским одредбама. Да тако нешто није по закону потврдио је и митрополит рашко-призренски Мелентије рекавши (када је чуо да је затворена и школа у Приштини) да су школа и постављање учитеља његова брига и да се то меарифа не тиче. Наредио је да се школа отвори и ради.⁶ Те митрополитове, односно патријаршијске привилегије потврђене су и у великовезирској окружници од 3. фебруара 1891. године, по којој за отварање школа у својој епархији митрополит не тражи никакву дозволу од турских власти. Он их, на основу својих привилегија, отвара по свом нахођењу, где хоће. Дужан је само да о отварању извести власт, која му за то издаје потврду

4 Исп. Михаило Војводић, *Стијан Новаковић и Владимир Карић*, Београд, 2003, 78.

5 Ђорђе Микић, *Полијичка, културна и привредна стурмења*. – *Историја српског народа*, књ. 6–1, Београд, 1983, 294.

6 Бранко Перуничкић, *Листа српских конзула из Приштинине (1890–1900)*, Београд, 1985, 29.

(рухсат наме).⁷ Међутим, турске власти се нису обазирале на све ово и остајале су глуве на српске протесте. Локалне власти су се позивале на власти у Цариграду, а власти у Цариграду су обећавале да ће се ствар решити или су се, када више нису имале изговора, позивале на закон и на то да у Турској не постоји српски народ.

После првих извештаја о затварању школа, српски посланик у Цариграду генерал Сава Грујић, предузео је кораке да се изврши притисак на Порту како би се проблем решио. Подршку му је пружао руски посланик Нелидов. Код Порте се заузео и сам патријарх, али ништа није решено. Проблем је посебно дошао до изражаја када су за рашко-призренске митрополите почели да се постављају Срби. За време митрополита Нићифора овај проблем је више пута доведен до усијања. Школске 1907/08. и 1910/11. године дошло је до прекида рада у школама. Митрополит Нићифор није хтео да одустане од својих права. Учитељима је забранио да подносе дипломе на оверу. У томе су га категорички подржавали Министарство иностраних дела и конзулат, који су од учитеља тражили да пруже јединствен отпор и да не плаћају казне које се тичу њихових сведочанстава, већ да ствари одуговлаче жалбама. Као пример за то може да послужи следеће писмо упућено из Министарства конзулату: „Министарству је дошло до знања да су извесни наставници основних школа платили казне на које су осуђени по питању њихових сведоцаба. Они су, наравно, то учинили, да би избегли личне непријатности, затвор итд. Како такав њихов поступак, понекад из голог страха учињен, шкоди јединству отпора који треба показати у овој ствари, Министарство се налази побуђено да стави до знања томе Консулату ово што следује ... На лицу места интересовани наставници имају да држе пасиван отпор ... да се казне не плаћају, али да се и не противи плаћању, одуговлачити и изговарати се док буде могућно, жалити се“.⁸ Међутим, турски судови су били врло ревносни када су у питању српски учитељи. Комплетни процеси, рачунајући првостепене пресуде и жалбе апелационом и касационом суду завршавани су за три—четири месеца, док су се и за најнезнатније кривице других водили знатно дуже, само ислеђење је трајало и по десет месеци.⁹

Већина учитеља је осуђивана новчано, али уз губитак права на даље обављање учитељског посла, чиме су Срби остајали без учитељског кадра. Било је и затворских казни. Многи учитељи су, без икаквог основа, осуђени по општем кривичном закону, нпр. зато што је код њих пронађен буквар који се иначе нормално продаје по скопским књижарама. Како би заплашили остале учитеље, Турци су увек понекога осуђивали драконским казнама. Сматрали су да је најбоље ако то учине са митрополитовим људима. Тако су ванредном скопском суду предати: управитељ школе Стеван Антонијевић, митрополитов намесник прота Јован Караматијевић и протин син свештеник Јевстатије Караматијевић (сви из Нове

7 Архив Србије (у даљем тексту АС), Министарство иностраних дела (у даљем тексту МИД), Конзулат у Приштини (несређена грађа), Никола Пашић Јаши Ненадовићу, Београд, 17. јануар 1908.

8 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *No* 1759, М. Спалајковић

Консулату у Приштини, Београд, 1. април 1908.

9 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *No* 2800, Министарство иностраних дела Посланику Србије у Цариграду, Београд, 24. мај 1908.

Вароши). Разлог је био тај што је у кући Јевстатија Караматијевића, приликом претреса, нађен један рукописни говор у коме се излажу муке и патње српског народа. На суђењу одржаном 13. маја 1908. године прва двојица су осуђена због саучесништва у побуни на по три године затвора, а последњи, због подбадања на буну речју и делом, на десет година. Свима је било забрањено бављење учитељским послом. Иако на суду није доказано да је Караматијевић икада одржао говор, само његово постојање је било довољно за десет година затвора.¹⁰

Ако би се и нашао неки кајмакам који би био блажи према Србима, Бугари би га оптужили да је србофил и тражили његову смену. Тако су, нпр., Бугари 1908. године оптужили паланачког кајмакама, а када му није доказана кривица, валија је решио да га пензионисхе зато што је стар и нема довољно школе.¹¹

Српска влада је била немоћна. Упућивала је конзула да се жали руском конзулу у Митровици. Како ни то није уродило плодом, одлучили су да попусте. Митрополит је 16. фебруара 1911. године поднео оставку¹², а администратор епархије архимандрит Сава је постигао договор са властима да се дипломе не траже директно од учитеља, већ да их он у року од неколико месеци сакупи и преда.¹³

Поред ових тобоже законских сметњи учитељи и ђаци су стално малтретирани, о чему такође сведоче конзулски извештаји. Навешћемо неке:

„Какво је стање српскога живља на Косову, сем многобројних примера зулума у нахији показује и то што и у самој Приштини пред очима власти постаје оно с дана на дан све несносније. Разузданост приштинске чаршије иде дотле да већ родитељи не смеју да шаљу ни децу у школу. Прошлог Бајрама једно српско ђаче у само подне дохватили су Турци, увукли у авлију и осрамотили. Истрага се по тој ствари истина води, али ће јој резултат бити, да родитељи тога ђака неће смести више да седе у Приштини, већ ће морати да емигрирају... Из овога видите, како ће и поред царске дозволе о слободи школа, ипак оне морати једнога дана да остану празне, јер се свет јако заплашио.“¹⁴

У Приштини су турска деца нападала и тукла српске ђаче кад излазе из школе, а српске свештенике су гађали блатом и снегом. Када су Срби поднели жалбу мутесарифу, он није спровео истрагу, већ је потписнике жалбе застрашивао и испитивао ко им је писао жалбу на турском језику.¹⁵

У Призрену је један ученик богословије поднео жалбу да га је хтео силовати предавач турског језика Етхем ефендија. Ректор богословије је саветовао Етхем ефендију да дâ оставку, како би се ствар затајила на леп

10 Исто.

11 У документу се не наводи име кајмакама. АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *№* 3262, М. Спалајковић Консулату у Приштини, Београд, 2. јун 1908.

12 Милан Ракић, Конзулска писма 1905–1911. Приредило, поговор и коментаре написао Андреј Митровић, Београд, 1985, 226.

13 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *№* 230, Консулат у Приштини Министарству иностраних дела, Приштина, 19. април 1911.

14 Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула...* 164.

15 *Задужбине Косова. Сјоменици и знамења српског народа*, Призрен–Београд, 1987, 634.

начин. Он је то обећао и отишао својој кући у Вучитрн, али је отуда пре-
тио Богословији.¹⁶

Једна српска ученица, враћајући се од школе кући, наишла је на турску
децу, која су је „ухватили и обалили пода се, једна су је дохватили за
образе и целивали а друга трзали је за косе и искубли.“ И овај случај при-
јављен је неколико пута полицији, али никакве помоћи није било.¹⁷

У писму из октобра 1894. године се каже да родитељи школску децу гото-
во сваког дана носе кући окрвављену, а да попови не смеју сокаком да
прођу како би обавили своје религијске послове.¹⁸

У Ђаковици је нападнута учитељица Анка Секулићка¹⁹. Учитељ из Пећи
Гојко Мирковић приведен је само зато што је приликом посете српског
конзула Мирослава Спалајковића Пећи био у његовој пратњи. Приликом
повратка кући Мирковић је убијен под неразјашњеним околностима.²⁰

Јуна 1896. године покушали су Албанци да убију митрополита Диониси-
ја. На бусију су случајно налетела петорица Срба и одмах појурила да
јаве шта се смера. Међутим, Албанци су двојицу убили, а затим стигли и
трећег и искасапили га ножевима. Преостала двојица су успела да побег-
ну и упозоре митрополита. Војска, која је могла да затвори путеве и ухап-
си зликовце, није изашла из касарне правдајући се да нема наредбе, а
заптија (жандарм) коме је један Србин јавио да су два Србина убијена,
мирно је одговорио: зар само два? Изгледа да су многи знали шта се сме-
ра, јер пољаци који туда чувају сеоске утрине, њиве и винограде тога
послеподнева нису дозвољавали ђацима, а ни случајним пролазницима
да шетају том стазом, иако ђаци то редовно чине.²¹

Поред слања извештаја, конзулат је предузимао и читав низ активности
у вези са српским школством. Те активности су се у великој мери бази-
рале на ономе што је будући конзул Бранислав Нушић предлагао уочи
почетка рада конзулата 1889. године, а то је: 1) отварање нових школа и
одржавање старих; 2) постављање учитеља; 3) уређење Призренске бого-
словије; 4) школовање ђака питомаца родом из Старе Србије и Македо-
није; 5) оснивање и помагање црквено-школских општина; 6) штампање
и растурање књига и 7) отварање књижара.²² Нушић је предлагао да се,
новцем добијеним од буџета, који би се по њему морао у ту сврху пове-
ћати, отворе посебне школе за школовање српских питомаца из Турске и
отвори штампарија за штампање српских књига.²³

За време рада конзулата број школа је готово удвостручен. Отворене су
чак и школе у Пећком крају и Ибарском Колашину, где је турски терор
био најжешћи. Нове школе су отворене у: Лапљем Селу, Доморовцу,
Девичу (све три 1890), Пасјану, Мушникову и Дубоком Потоку (1891),

16 Исто, 149.

17 Исто, 162.

18 Исто, 166.

19 Бранко Перуничкић, *Сведочанство о
Косову 1901–1913*, Београд, 1988, 123.

20 Исто, 253.

21 Бранко Перуничкић, *Писма српских кон-
зула...* 211–213.

22 АС, МИД, Политичко-просветно оде-
љење (у даљем тексту ППО), 1887–1889
(несрећена грађа), Бранислав Нушић Сави
Грујићу, Београд, 16. новембар 1889.

23 Исто.

Севцу (1895), Драганцу (1897), Гораждевцу, Урошевцу и Готовуши (1898), Плањанима (1899), Доњој Шипашници (1900), Локвици (1901), Брњаку и Кололечу (1902), Јунацима, Врбовцу, Бостану, и Белом Пољу (1905), Будисавцу, Дољу и Истоку (1906), Штимљу (1910), Плешини, Гатњи и Великом Ропотову (1912).²⁴ Према попису ученика и учитеља, школске 1908/09. године у приштинском, митровачком, гњиланском, пећком и призренском управитељству Рашко-призренске епархије постојало је 49 школа са 1653 ђака (седам школа није радило када је вршен овај попис). У овим школама је било запослено 80 учитеља.²⁵

Нису све нове школе опстале. Један од разлога је био и тај што је услов за рад школа био да макар десет ђака на крају године положи испит.²⁶ С друге стране, учитељи су због терора турских власти били принуђени да напуштају школе. Тако се у Пећком крају од пет новооснованих школа три нису одржале, а у Колашину су опстале захваљујући томе што су се налазиле у неприступачним планинским крајевима.

Поред основних отворане су и продужне, а касније и грађанске школе. Прва продужна школа отворена је у Приштини школске 1893/94. Те године основан је само пети разред, док је шести основан четири године касније.²⁷ Велике заслуге за рад ове школе имао је Бранислав Нушић, који је набавио наставни план и програм цариградске српске гимназије, као и уџбенике по којима се тамо радило. Ученици су стога несметано могли да наставе школовање у гимназијама у Солуну, Скопљу, Цариграду, као и у Србији. Нушић је предлагао да продужена школа прерасте у гимназију, што се, међутим, није догодило.²⁸ Продужене школе су касније отворене и у Вучитрну и Гњилану, али нису дуго радиле.

24 Др Јагош К. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина, 1969, 142–143 и 148.

25 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несрећена грађа), Ученици и учитељи у Рашко-Призренској епархији за 1908/09. шк. годину. Школе обухваћене овим прегледом налазиле су се у: Приштини (3), Грачаници, Лапљем Селу, Добротину, Липљану, Неродимљу, Штрпцу, Феризовићу (Урошевцу), Доњој Гуштерици (није радила), Митровици, Девичу, Дубоком Потоку, Брњаку, Црној Реци, Прилужју, Вучитрну, Гњилану, Петровцу, затим у селима Ранилуг, Кормињане, Доморовце, Кололеч, Каменица, Бостане (учитељ је у време пописа био болестан па није забележен број ђака у овој школи), Врабовац, Витина, Пасјане (није радила), затим у Пећи, Гораждевцу, Бањи (није радила), Белом Пољу; у селима Будисавци, Долац, Исток и Гориоч школе такође нису радиле па ђаци нису пописани; постојале су затим школе у Призрену, Љубижди, Великој Хочи, Средској, Горњем Селу, Сеоцу, Муштутишту, Ваковици, Ораховцу, Драјчићима, Мушникову и Локвици.

26 Исто. Према попису школске 1908/09.

поред следећих школа стоји напомена „затворити“: у Брњаку (9 ђака), Петровцу (6), Кормињану (3), Бостану (без податка, јер школа није радила), Пасјану (-), Будисавцима, Доцу, Гориочу, Истоку (без податка, јер школе нису радиле) и Муштутишту (6).

27 АС, МИД, ППО, 1896, ред 93, ПП No 149. Бранислав Нушић Стојану Новаковић, Приштина, 22. мај 1896. године. У писму упућеном С. Новаковићу, министру иностраних дела, Б. Нушић говори како се у Приштини две године одржава пети разред основне школе са предметима за први разред гимназије и предлаже да се он или сасвим укине или да се дода још један разред па би та два разреда представљали „полугимназију“. Овај његов предлог Новаковић је одобрио, што се види и из следећег Нушићевог писма од 30. августа 1896. (АС, МИД, ППО, 1896, ред 93).

28 Дворазредна гимназија у Приштини прерасла је у четвороразредну тек по ослобођењу, 1913. године. Видети: Ђорђе Микић, *Ширење српских школа на Косову крајем XIX века и оиварање ниже гимназије у Приштини*. – Обележја, часопис за друштвена питања, науку и културу, Приштина, година II, бр. 5, 1972, 124.

После доношења Закона о средњим школама у Србији, 1898. године, продужене школе су престале са радом, а основане су грађанске школе, и то у Приштини, Призрену и Гњилану (све три 1898), а касније и у Пећи (1902).²⁹ Њима се Турци нису нарочито противили, пошто се после њих није настављало школовање, већ су ученике припремале за рад. На почетку су трајале две године, а касније је додата и трећа. Ове школе су била једна организациона целина са основним школама и имале су једног управитеља, заједнички наставни кадар и сл. Као и у Србији, грађанске школе на Косову и Метохији радиле су свега неколико година (у Приштини је школа радила закључно са школском 1903/04. годином). Призренска црквено-школска општина тражила је од Министарства иностраних дела да се уместо грађанске школе отвори нижа гимназија, као припрема за упис на Богословију, или за даље школовање.

У Призрену је 1898. године основана женска занатска школа, која је радила све до ослобођења. Њен наставни план је био усмерен на домаћу радност и на вођење домаћинства. Поред стручне наставе, школа је имала само неколико општих предмета, и то у сажетом обиму.

Што се тиче основног школовања женске деце, оно је било слабо али се временом побољшавало. Отворене су посебне световне школе у Гњилану (1890), Косовској Митровици (школске 1890/91), Липљану (1896) и Ђаковици (1900). Стара женска школа у Пећи преуређена је у световну 1889. године, а 1890. је поново почела да ради и женска световна школа у Приштини, која је била отворена 1889, али су је турске власти после неколико месеци затвориле.³⁰ У осталим школама су се од деведесетих година XIX века женска деца школовала заједно са дечацима. Крајем XIX века у школама су једну трећину чиниле ученице.³¹ Мали број њих је настављао да се школује, и то у Београду или на Вишој женској школи у Скопљу. Школовање се могло наставити и у тзв. домаћичко-радничким школама, које су имале два курса – нижи, трогодишњи, у коме „ученице имају да добију најпотребније опште а више национално образовање и да се обуче у свима ручним женским радовима, као и у свима лакшим радовима домаћег газдинства“, и виши, двогодишњи курс, у коме су се ученице обучавале да кроје и шију и „свима пословима домаћег газдинства“. У ове школе, које су биле интернатског типа, примане су ученице које су завршиле основну школу а имале су најмање 10 година. Правила о њиховом уређењу донесена су 1908. године, а потврдио их је министар иностраних дела 8. априла те године и послао конзулу у Приштини да га проследи директорима школа.³²

У Призрену је 1907. године отворена и нижа трговачка школа. Школовање у њој је трајало три године и могли су је уписати кандидати који су завршили трогодишњу грађанску школу. Наставни план за први и други разред био је исти као у гимназији, док се у трећем разреду обављала стручна настава.

29 Ј. К. Ђилас, нав. дело, 148–154.

30 Најстарија женска световна школа била је отворена 1870. у Призрену, у коме је постојала традиција женских приватних школа. Видети: Ј. К. Ђилас, нав. дело, 94–97.

31 Видети: Ј. К. Ђилас, нав. дело, 96–97.

32 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *№* 1639, Министарство иностраних дела Консулату Србије у Приштини, Београд, 26. март 1908.

У Приштини је 1894. године, заслугом Б. Нушића, отворена тзв. народна школа³³. Она је служила за образовање одраслих. Имала је два курса. Један за неписмене младиће, а други за писмене људе којима је требало више знања ради вођења трговачких послова. За овај курс програм је саставио Бранислав Нушић. Турци су били сумњичави према окупљањима младих људи, па је убрзо после Нушићевог одласка из Приштине, школа престала да ради. Оваква школа је основана и у Митровици, али се кратко одржала. Десетак година касније таква школа је основана и у Призрену, која је, захваљујући томе што је почела да ради после младотурске револуције успела да се одржи до ослобођења.

Највећи значај на Косову и Метохији имала је, свакако, Богословија у Призрену, која је, поред тога што је била расадник кадрова за свештенички и учитељски позив, до оснивања конзулата у Приштини била и једина веза између српске владе и косовских школа. Богословија је све време, од оснивања 1871. године, била под руководством министарства из Београда. Како то не би пало Турцима у очи, сва писма су уместо на министарство адресирана на главног татора. Школа је у почетку имала три разреда и у њу се уписивало после завршене основне школе. Од 1889. године школа је реорганизована, продужена је на шест година, а променила је и име у Богословско-учитељска школа. Од 1900. године трајала је четири године, али су се у њу уписивали ученици са завршеним нижом гимназијом.

Поред свих тешкоћа с којима су били скопчани отварање и рад школа, школство на Косову и Метохији је напредовало. Повећавао се не само број школа и ученика, већ је расло и знање које су ученици носили из школа, као и ниво образованости учитеља.³⁴ Наставни планови и програми пред крај XIX века указују на то да је настава по обиму и садржају готово била достигла ниво наставе у школама у Србији. С тим циљем, а и да би се уједначио квалитет наставе уведена је 1894. године обавезна годишња ревизија. За ревизоре су постављани професори Призренске богословије.

Убрзо по отварању конзулата уведен је плански распоред учитеља по школама. Први такав распоред направљен је 1890. у сарадњи са Министарством иностраних дела. Најквалификованији учитељи премештени су у већа места, а на упражњена места су доведени нови. Ради бољег увида у просветне прилике постављени су рејонски управитељи, чија су седишта била у Приштини, Митровици, Пећи, Призрену и Гњилану.

Министарство иностраних дела је преузело исплату учитељских плата.³⁵ То се одмах одразило на број ученика, поготово у сеоским школама, где

33 АС, МИД, ППО, 1895, ред 494, ПП *№* 57, Бранислав Нушић Министарству иностраних дела, Приштина, 10. фебруар 1895.

34 Када је почетком 1897. год. у Приштину дошла посебна просветна комисија да прегледа српске, турске и јеврејске школе у Приштинском санџаку, вилајетски просветни надзорник је био задивљен организацијом у српским школама, као и радом и знањем српских ученика и учитеља. Изја-

вио је и да српске школе у раду и успеху далеко надмашују турске. АС, МИД, ПП, 1897, ред 227, ПП *№* 20, Стеван Матијашевић Ђорђу Симићу, Приштина, 22. јануар 1897.

35 Раније су плате исплаћивале црквено-школске општине, које су и водиле бригу о школама. (Више о улози цркве у школству видети у: Стојан Новаковић, *Цариградска џајриџариџа и њавославље. Раз-*

су родитељи сами морали да плаћају учитеље. Ипак, Министарство није у томе показало довољно систематичности. Разлике у учитељским примањима биле су велике, што је изазивало незадовољство учитеља, њихове честе молбе за повишице, као и међусобне сукобе. Да би решио проблеме изазване неједнаким платама, генерални конзул у Скопљу Владимир Карић је 1891. предложио начин на који треба да се регулишу плате српских учитеља у Старој Србији, као и у Македонији. Према његовом предлогу требало је да се сви учитељи поделе у три категорије: у прву би спадали учитељи који су завршили Богословију и имали би плату од 480 динара годишње, у другој би се налазили учитељи који су осим Богословије завршили и једногодишњи учитељски курс у Београду, њихова годишња плата би износила 600 динара, и у трећој категорији би били учитељи који су завршили учитељску школу у Србији и чија плата би износила 800 динара годишње.³⁶ Како и поред овог предлога, на уједначавању учитељских плата није ништа рађено, почетком 1898. донет је, на иницијативу министра иностраних дела Владана Ђорђевића, Правилник о учитељским платама, по коме су учитељи били, с обзиром на школску спрему подељени у четири категорије, а у складу са тим одређивана им је и плата.³⁷

Временом се осетила потреба за доношењем новог правилника „који би регулисао послове и личне односе између учитеља и виших власти, тачно одредио дужности свих просветних власти као и њихове делокруге“.³⁸

„Уредбом о наставницима српских народних школа у Турској царевини“, која је ступила на снагу 14. јула 1910, а потписао је Министарски савет 1. јануара 1910, наставни кадар је подељен према школској спреми на: сталне учитеље, привремене учитеље и учитељске заступнике. Стални учитељи, одн. сталне учитељице била су лица која су завршила Филозофски факултет или Учитељску школу и положила у њој учитељски испит. После две године добијали су право на полагање учитељског испита и стекли право на повишице. Привремени учитељи, односно учитељице била су лица која су завршила Учитељску школу без учитељског испита, или Богословију, или потпуну средњу школу, или Филозофски факултет као ванредни ученици. Након две године, они су могли полагати учитељски испит и тиме стећи право да постану стални учитељи. Право на повишице, пензију и издржавања у случају отпуста имали су само стални учитељи.

Учитељице су у свему биле изједначене са учитељима осим у висини примања. Почетна плата (840 динара годишње по овој уредби) и прва повишица (300 динара после пет година службе) биле су им једнаке, а три повишице које следе биле су мање за учитељице, које су након 27 година стажа добијале 2940 динара, док су учитељи добијали 3440. И

мајрања у њрилоџ расџрави црквено-џросветџноџ џиџџања у евроџској Турској. – Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву 1886–1905, Београд, 1906, 409–456.

36 Архив Српске академије наука и уметности, Заоставштина Михајла Ристића, Бр. 1423/207, Владимир Карић Министарству иностраних дела, Скопље, 28. новембра 1891.

37 О томе у: др Радмила Петковић Поповић, Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и џросветџџа у заџадним крајевима Сџџаре Србије у XIX веку*, Прибој, 1970, 139–140.

38 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *Но* 5410, Ник. П. Пашић Краљевском Консулату – Приштина, Београд, 17. октобра 1909.

једни и други су после 32 године стажа стицали право на пензију у износу пуне плате, али су могли наставити да раде и после тога, с тим да им се, док раде, на пензију / плату додаје по 300 динара. Могли су се пензионисати и после 10 година стажа, али с умањеном платом.³⁹

По овој уредби, учитељице су удајом губиле службу и права стечена њом.⁴⁰ Дотада је постојала „начелна одлука да се [удате учитељице] отпусте или пензионису“, али се у пракси то није поштовало, па су „удате учитељице толериране“. Митрополит Нићифор је, међутим, тражио да оне у његовој епархији „изгубе службу“ па је само у њој тако и рађено.⁴¹ Одговор на овакво стање у другим рејонима, у којима и пензионисане учитељице раде, можемо наћи у писму из Министарства иностраних дела Милану Ракићу: „Питање о женскињу као учитељу проблем је који је наука решила на штету женскиња. Само државни разлози и оскудица у учитељској снази учиниле су да овај резултат науке није свуда добио практичну примену“.⁴²

Учитељски заступници, у зависности од школске спреме, били су подељени на четири класе, прве две су имале право на повишице, а трећа и четврта само „ако се покажу вредни у раду на своме самообразовању и ако покажу успеха и у школи и ван ње у друштву“. Учитељске заступнице су биле изједначене са учитељским заступницима.⁴³

Наставници у основним школама у Турској нису били задовољни својим положајем, школама, ограниченом слободом кретања (за удаљавање из земље морала се тражити дозвола), регулисањем пензија итд. Улагали су стога преко Савеза учитељских удружења жалбе Министарству иностраних дела, одакле су преко конзулата добијали одговор.⁴⁴ У Министарству су сматрали да Уредба и Правилник „побољшавају врло знатно положај учитеља“, да га стављају „готово на равну ногу са учитељима у Србији“, да су понегде и повољнији од закона за учитеље у Србији, а свакако повољнији од закона који регулишу положај чиновника у Србији.⁴⁵

Школовање учитељског кадра био је велики проблем, јер су услови за школовање у Старој Србији били лоши. Зато је Србија улагала велике напоре и средства да се млади школују у Србији. У школовању српске деце из Турске велику улогу је имало Друштво Светог Саве. Оно је 1888. године у Београду основало Приправну светосавску школу, која је требало да у што краћем времену спреми велики број кандидата за учитеље и свештенике у српским земљама под Турцима, а функционисала је прво

39 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), 1910. година. Права и дужности учитељских заступника били су регулисани посебним Правилима, донесеним 20. октобра (2. новембра) 1909, који је ступио на снагу кад и Уредба, 1. (14.) јула 1910.

40 Исто.

41 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *№* 718, Конзул (Милан Ракић) министру иностраних дела, Приштина, 23. октобар 1909.

42 АС, МИД, Конзулат у Приштини

(несређена грађа), Ј П *№* 9, Министарство иностраних дела Милану Ракићу, Београд, 24. јануар 1911.

43 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), Приштина, 15. јун 1911.

44 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), Ј П *№* 9, Министарство иностраних дела Милану Ракићу, Београд, 24. јануар 1911.

45 АС, МИД, Конзулат у Приштини (несређена грађа), ПП *№* 376, Министарство иностраних дела Милану Ракићу, Београд, 27. јануар 1910.

као дворазредна, а од 1892. као троразредна школа. У њу су примани ђаци који су завршили Светосавску вечерњу основну школу или „коју другу основну школу или по који разред гимназије.“⁴⁶ Будући учитељи и свештеници су могли да се школују и у Светосавској вечерњој богословско-учитељској школи, која је радила само шест месеци.⁴⁷

Најдужу традицију у школовању благодетанаца из крајева ван Србије има Београдска богословија. Велики број питомаца се школовао и у Учитељској школи у Београду⁴⁸ и у београдским гимназијама⁴⁹, а један број и у школама у Смедереву, Ваљево, Шапцу, Нишу и Врању. Главна школа за спремање учитељица за школе у Старој Србији била је Виша женска школа⁵⁰.

Један, мањи број српске младежи школовао се у Патријаршијској богословској школи на Халки и у високим државним школама у Цариграду, а појединци су доспели и у школе у Русији и земљама западне Европе.

Културна дешавања на Косову углавном су била везана за школе. У оквиру њих су осниване библиотеке, које су Турци строго контролисали, те су се смеле држати само одобрене књиге, којих је такође било мало. Једино је Богословија имала и забрањене књиге, пошто јој је руски конзулат у Призрену уступио једну собу у којој су се те књиге држале, а у коју Турци нису смели да уђу. Поред тога, у школама су била оснивана и певачка друштва и ретко, касније, културна друштва. Она су била под строгом контролом турских власти, те нису дошла до изражаја. Највећи културни догађај на Косову био је прослава Светог Саве. Међутим, вољом мутесарифа после неколико година прослава је забрањена, а митрополија је бивала окружена војском.

Сматрајући да је народ у Приштинском крају доста писмен и да му је остала још само књига, Бранислав Нушић је предложио Влади да се отвори књижара у Приштини. За књижара је Нушић предложио угледног учитеља из Приштине Стевана Мирковића, коме једином од свих приштинских учитеља Турци нису правили проблеме у раду. Нушић је желео да за књижара постави баш њега, пошто је знао да њега веома цене и Турци и Албанци и да он међу њима има пуно пријатеља, те се надао да ће то обезбедити дуготрајан рад књижаре. Поред тога, Мирковић је већ имао дозволу турских власти да отвори књижарску радњу.⁵¹

46 Михаило Војводић, Друштво Светог Саве, Београд, 9–10.

47 Исто, 10–11.

48 Видети нпр., АС, МИД, ПО, 1889, К/47 Пов *№* 1400, Београд, 20. октобар 1889; АС, МИД ППО, 1891, ред 414, ПП *№* 1312, Београд, 12. август 1891; Исто, 1894, ред 450, ПП *№* 413, Београд, 23. јун 1894; Исто, 1893, ред 523, ПП *№* 144/93, Београд, 18. јануар 1893. итд.

49 АС, Министарство просвете и црквених дела (у даљем тексту МПс), Просветно одељење, 1887, Ф XVI, р 190, П бр. 10398,

Београд, 2. септембар 1887; АС, МПс, Просветно одељење, 1888, Ф XI, р 62, П бр. 2140, Београд, 22. март 1888; АС, МИД, ППО, 1891, ред 566, ПП *№* 1764, Београд, 30. септембар 1891. итд.

50 АС, МИД, ППО, 1891, ред 459, ПП *№* 1822, Решење Министарства иностраних дела, Београд, 2. октобар 1891; Исто, 1892, ред 447, ПП *№* 454, Министарство иностраних дела Управи женског друштва у Београду, Београд, 1. фебруар 1892.

51 Бранко Перуничкић, *Писма српских конзула...* 83–84.

Одмах по склапању уговора између конзулата и Мирковића, књижара је и отворена.⁵² Министарство је одредило једнократну помоћ у износу од двестотине динара за отварање књижаре и Мирковићу годишњу плату од петстотина динара.⁵³ Касније је Министарство такође новчано помогло књижару, како би она пребродила почетне тешкоће и стала на ноге.⁵⁴

Отварањем књижаре у Приштини веома се поправила снабдевеност књи-гама у српским школама, али и доступност књиге народу. Турска власт је дозвољавала да се у књижари продају само књиге одобрене од стране цензора. Свака књига морала је бити печатирана у седишту вилајета у Скопљу. Међутим, Мирковић је држао и неodobрене књиге. Уговором са конзулатом, који је наравно био тајна, Мирковићу је, поред српских, било дозвољено да држи и турске књиге, али никако и бугарске, грчке или књиге католичке пропаганде. Књижар је уговором такође био обавезан да, са путничком књижаром, једном или два пута годишње обиђе целу територију коју покрива конзулат и да, поред продаје књига, врши и све остале услуге српском националном раду. За то време он је морао имати заменика у Приштини.⁵⁵

Министарство је, иако је помогло, у почетку било сумњичаво према могућности рада књижаре, нарочито према путовањима кроз крајеве са већинским албанским становништвом. Међутим, показало се да је Нушић, упркос противљењу конзула у Скопљу Владимира Карића, направио добар избор. Наравно, турске власти су покушавале да утврде да ли постоји било каква веза између књижаре и конзулата, али у томе нису имали успеха. И када је ухваћен да је продао забрањене књиге, Мирковић је успео да се ослободи оптужбе.⁵⁶

О отварању књижаре сам Нушић у извештају председнику Министарског савета и министру иностраних дела генералу Сави Грујићу каже: „Ја не могу ни овде да прикријем своју радост, што сам један посао срећно отпочео, а још срећније завршио. Од 1. марта текуће године отпочела је овде у Приштини да ради српска књижара“.⁵⁷ Нушић такође јавља о ути-ску који је у народу оставило отварање књижаре: „Овдашњи хришћани, које су мало застрашили последњи догађаји са школама, поздравили су отварање књижаре као утеху и наду да ипак има српског Бога који не да да се свето српско писмо уништи. Један ми је од хришћана рекао ове лепе речи: 'Затворили су нам школу да отму књигу из руку наше деце, а дозво-лили књижару да пружи књигу у наше руке. Добро су учинили и даће Бог да ускоро виде како су добро учинили!'“⁵⁸ Стојан Зафировић, тадашњи ђак, а касније директор гимназије, овако описује књижару: „Та је књижа-

52 Исто, 87.

53 Исто, 86.

54 Исто, 100–102.

55 Исто, 86–87.

56 Касније се показало да Мирковић није био добар избор за вођење књижаре. Често је био у дуговима, узимао новац, а за узврат није слао књиге. Нушић је писао да је „врло непогодно лице и да је као човек кадар и расположен да одмах послужи Турцима“. (АС, МИД, ППО, 1895, ред 188,

ПП No 88, Бранислав Нушић Милану Богићевићу, Приштина, 3. март 1895). Нушић је предлагао да се Мирковић што пре уклони из Приштине (исто), што је Министарство и прихватило (исто, ПП No 533/95, Министарство иностраних дела Српском краљевском конзулату у Приштини, Београд, 8. март 1895) и касније није помагало Мирковићу.

57 Бранко Перуничкић, *Писма српских кон-зула...* 87.

58 Исто, 89.

ра у својој унутрашњости чинила на нас ђаке врло пријатан, могу рећи свечани утисак ... Улазили смо као у цркву, скидајући капе“.

После доброг искуства са приштинском књижаром, дошло се на идеју да би и у Призрену, вароши са највећим бројем школа и са највећим бројем писмених људи, требало отворити књижару. Посла књижара прихватио се Васа Чемерикић. И он је са успехом ширио српску културу у народу. Поред дозвољених, продавао је годинама и забрањене књиге, док га, према његовим речима, аустријски агенти (којих у Призрену највише има) нису доставили турској власти, која га је ухапсила и потом осудила на тешку тамницу у Азији. Чемерикић је успео да побегне у Србију, али више није имао ко да води књижару.⁵⁹ Зато су његова браћа продали књижару Кости Ј. Симићу.⁶⁰ Њему је конзулат одмах дао исту помоћ коју је давао и Чемерикићу, како књижара не би стајала са радом, утолико пре што би касније могло бити тешкоћа око отварања нове књижаре.

На предлог конзула Тодора Станковића отворена је 1897. године и српска књижара у Митровици. Књижару је водио трговац Трифун Попадић.⁶¹

Отварање Српског конзулата у Приштини дало је немерљив допринос, како ширењу српске културе и традиције, тако и очувању српског националног идентитета на Косову и Метохији.

59 Бранко Перуничкић, *Сведочанство...* 440.

60 Исто, 442.

61 АС, МИД, ППО, 1897, ред 301, КПП *№*

297, Тодор Станковић Кости Н. Христићу, Приштина, 2. новембар 1897; Исто, ред 227, ПП *№* 348, Приштина, 19. децембар 1897.

SERBIAN EDUCATIONAL SYSTEM IN KOSOVO AND METOHİJA ACCORDING TO THE REPORTS OF THE SERBIAN CONSULATE IN PRIŠTINA

MILUN STIJOVIĆ

Serbian Consulate in Priština was opened in 1889 as a part of the broader diplomatic help to the Serbian people under the Turks. There were many reasons to open the Consulate and one of the most important was to strengthen the spirit of the Serbian people through education and culture.

Serbian schools were not only educational institutions but also a "centres of resistance around which people gathered, settled questions, helped each other". This is why the Consulate paid special attention to these schools.

That period was especially difficult one for the Serbian schooling in Kosovo and Metohija. Turkish authorities in the Old Serbia and Macedonia made every effort to obstruct the working of these schools, allegedly according to the law. Many schools stopped working. Alongside alleged lawful impediments, the teachers and students were constantly maltreated. There are proofs of such attitude in the consular reports.

The most important institution by far was the Theological seminary in Prizren, which, besides functioning as a kind of a seed-plot for future priests and teachers was till the founding of the Consulate in Priština the only connection between the Serbian government and schools in Kosovo.

Besides all the impediments to the opening and running of the schools, the schooling in Kosovo and Metohija advanced after the opening of the Consulate. Soon after, a planned schedule of assigning teachers to the schools, was introduced as well as a regular yearly revision. Ministry of the Foreign Affairs shouldered the responsibility of the payment of the salaries to the teachers. Much effort and means was put into education of the future teaching staff and it took place in Serbia. Not only the number of schools and pupils grew but also the knowledge students brought from the schools and the level of education of the teachers themselves. Curriculum in these schools at the end of the 19th century shows that the syllabus, considering its size and contents almost reached the level of education in schools in Serbia.

The opening up of the Serbian Consulate in Priština gave inestimable contribution both to the spreading of the Serbian culture and tradition as well as to the preservation of the Serbian national identity in Kosovo and Metohija.